چەمکی جەنگی ئەلیکترۆنی و ئاسایشی ئەلیکترۆنی

نووسینی: د. شویرب جیلالی
وەرگێڕانی: مەڵبەندی دیراساتی گشتی

پێشەکی

سەردەمی ئێستا یاخود سەردەمی مۆدێرن بە سەردەمی تەکنەلۆژیا دادەنرێت، کە دەستی بە سەر هەموو لایەنەکانی ژیاندا گرتووەو ڕۆژ لە دوای ڕۆژ بە خێراییەکی زۆر گەشەدەسێنێت، هەتا وایلێهاتووە مەودای ئەلیکترۆنی بووەتە بڕبڕەی پشتی ژیانی مۆدێرنو هاوچەرخ بۆ تاکو وڵاتانو هێڵی ئینتەرنێت بووەتە هۆکارێکی دیار بۆ بەیەکگەیشتنو پەیوەندیکردنو ئامرازێکە بۆ بەستنەوەی ژیانی کۆمەڵایەتیو سیاسیو ئابووری لە سەر ئاستی نێودەوڵەتی.

ئێستا کاری هەموو سێکتەرەکانی دەوڵەت بچووکبووەتەوەو خۆی لە کۆمەڵێک داتاو زانیاریدا، کە لە کۆمپیوتەردا تۆماردەکرێن، دەبینێتەوەو هەمان شت بۆ داتای تاکەکانیش لە ئارادایە، لە سەر ئەم بنەمایە پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکان، بە تایبەتی ململانێکانی نێوان وڵاتان، ڕوویان لەم مەودای ئەلیکترۆنییە کردووە، کە بووەتە ئامرازێک بۆ بەرگریکردنو هێرشکردن ئەم جۆرە هێرشانەیش پێیدەگوترێت هێرشی ئەلیکترۆنی، هەروەها لەگەڵ ئەمەیشدا هەندێک ڕێوشوێنی پاراستنی زانیاری هەیە، هەموو وڵاتێک بۆ پاراستنی بەرژەوەندییەکانی خۆی دەیگرێتەبەر، یان شەڕی ئەلیکترۆنی لە حاڵەتە مەترسیدارەکانە، کە تێیدا چەمکی تەقلیدی شەڕەکان گۆڕاوەو

ململانێی نێودەوڵەتیی زیاتر سیمایەکی ئەلیکترۆنی بەخۆیەوەدەبینێت، کە چیتر گرنگی بە چەمکە تەقلیدییەکانی ململانێ نادات.
بەم پێیە هەر لایەنێک خاوەنی زانیاریەکان بێت، خاوەنی هێزو دەسەڵاتە، هەروەک چۆن شەڕی ئەمڕۆ شەڕی زانیارییە، کە پێویستی بە لێکۆڵینەوە لە بابەتەکەو زانینی واکەوتی ئەمڕۆو ڕادەی کاریگەریی تەکنەلۆژیای مۆدێرن لە سەر دەسەڵاتو ئاسایشی دەوڵەتەکان هەیە، کە ئەگەری سنووربەزاندنی هەیە، ئەمەیش تەنیا لەلایەن دەوڵەتێکی دوژمنەوە ناکرێت، بەڵکو لەوانەیە لەلایەن تاکێک، کۆمەڵێک، یان جەستەیەکەوە لە شێوەی ئامرازێکی فشارو زۆر جار ئامرازێکی لەناوبردن بۆ ئەوانی دیکە ڕوبداتو جیهانی مۆدێرن شایەتحاڵی جۆرێک لە ململانێی لەو جۆرەیە، کە بووە بە هۆی وێرانکردنی سەرتاسەری بە خێراییەکی ترسناک.
بە مەبەستی ئاگادارکردنەوەی خەڵک سەبارەت بەم چەمکە نوێیەی ململانێ نێودەوڵەتییەکان، کە کاریگەرییەکانی بۆ سەر حکومەت زیاترە تاکو بۆ سەر تاکەکان، بۆیە ئەرکی وریابوونو بەشداریکردن لە بەرەنگاربوونەوەی ئەم دیاردەیە بووەتە ئەرکێکی هاوبەش لە نێوان هەموو لایەنەکاندا، بۆیە بە پشتبەستن بەوانەی سەرەوە، بەو شێوەیە کێشەی توێژینەوەکە دەخەینەڕوو:
چۆن فەزای ئەلیکترۆنی پەیوەندییە نێودەوڵەتییە مۆدێرنەکانی لە ئاشتیو شەڕدا دارِشتووەتەوە؟ ئەم کێشەیە چەندین پرسیاری لاوەکی لەخۆدەگرێت، وەک لە خوارەوە ئاماژەیان بۆ دەکەین.

واتای چەمکی هێرشو بەرگریی ئەلیکترۆنی چییە؟
ئایا تایبەتمەندییەکانی ململانێی ئەلیکترۆنی لەگەڵ یاسا مرۆییەکانی ململانێ نێودەوڵەتییەکاندا دەگونجێت؟
با هەوڵبدەین لە ڕێگەی دوو باسەوە وەڵامی ئەو پرسیارانە بدەینەوە، باسی یەکەممان تەرخانکردووە بۆ ناساندنی شەڕی ئەلیکترۆنیو ئاسایشی ئەلیکترۆنی لە خوازەی یەکەمدا چەمکی شەڕی ئەلیکترۆنیو تایبەتمەندییەکانیمان پێناسەکردووە، پاشان لە خوازەی دووەمدا لەوەمان کۆڵیوەتەوە کە هەتا چەند ئاسایشو ڕەهەندەکانی ئەم جۆرە جەنگە مۆدێرنە لەگەڵ یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا دەگونجێت، یان کەوتووەتەژێر کاریگەرییەوە لە ڕێگەی خوازەی یەکەمەوە، کە بۆ گفتوگۆکردن لە سەر جێبەجێکردنی ڕێساکانی ئەم یاسایە بۆ جەنگە ئەلیکترۆنییەکانو لە خوازەی دووەمدا باسمان لە کۆی بۆچوونە فیقهیو یاساییەکانی نێوان لایەنگرانو نارِازییەکانی یاساکە سەبارەت بە گونجاویی ئەم یاسایانە لە جەنگە نوێو جیاوازەکاندا کرد.
لە توێژینەوەکەماندا، ئێمە ڕێبازی پەسنیو شیکاریمان گرتووەتەبەر بۆ خستنەڕوو و ڕوونکردنەوەی چەمکو زانیارییەکان، هەروەها سەبارەت بەو توێژینەوانەی کە

مامەڵەیان لەگەڵ ئەم بابەتەدا کردووە، لە ناویاندا کتێبێکی نوسەر محەمەد سەعد مەحموود هەیە، بە ناونیشانی جەنگی ئەلیکترۆنیو ئامرازەکانیو هاندەرەکانیو زیانەکانی، کە توێژینەوەیەکی بەم دواییە لە ساڵی (٢٠٢٠) بڵاوکراوەتەوە.

باسی یەکەم: چەمکی جەنگی ئەلیکترۆنیو ئاسایشی ئەلیکترۆنی

کێشەی یەکەم بریتییە لە دیاریکردنی چەمکی جەنگە ئەلیکترۆنییەکان، دونیای ئەمڕۆ بووەتە دونیای زانیاری؛ هەر کەسێک خاوەنی زانیارییەکان بێت، دەسەڵاتی هەیە، هەر بۆیە بووەتە یەکێک لە پێشینە یەکەمییەکانی سەرەوەی وڵاتانو تاکەکان، چۆن ببنە خاوەنی زانیاریو چۆنیش بیپارێزن، پێشوو باسەکە لە سەر تاوانی ئەلیکترۆنیو ساختەکاریی ئەلیکترۆنی بوو، بەڵام ئێستا بووەتە جەنگی زانیاریو ئاسایشی زانیاری، یاخود جەنگی ئەلیکترۆنیو ئاسایشی ئەلیکترۆنی، کە بووەتە تایبەتمەندییەکی سیاسەتەکانی ئاسایشی نیشتیمانی لە هەموو وڵاتانی جیهاندا.

خوازەی یەکەم: چەمکی جەنگی ئەلیکترۆنی

هەموو دیاردەیەک ڕەگوڕیشەی هەیە، کە ئێمە دواتر باسی دروستبوونو گەشەسەندنی دەکەین، لە سەرەتای سەرهەڵدانی ئینتەرنێتدا وەک تۆڕێکی پەیوەندیی جیهانی مۆدێرن، چەمکەکان گۆڕاونو سروشتی پەیوەندییە نێودەوڵەتیو تاکەکەسییەکان لەگەڵیاندا گۆڕاوەو فەزای زانیاری هەڵگری چەندین کارلێکو ئاڵۆزییە لە نێوان مرۆڤەکانو لە هەموو لایەنەکانی ژیاندا جۆرێکی نوێ لە تاوان سەریهەڵداوە، ئەویش تاوانی ئەلیکترۆنییە، کە زۆر جار هەتا ئاستی جەنگی ئەلیکترۆنی پەرەیسەندووە، لەگەڵ ئەو ئەنجامە وێرانکارییانەی کە جەنگ بە دوای خۆیدا دەیهێنێت، لەبەرئەوە پێویستە لەگەڵ بناغەکانی سەرهەڵدانی ئەم شەڕەو ئەوەی کە بە چیەتیی ئاشنابین، پاشان باسی تایبەتمەندییەکانی دەکەین.

لقی یەکەم: بنەماو پێناسەی جەنگی ئەلیکترۆنی

(Kybernetes) کە وشەیەکی یۆنانییە، بە واتای سەرکردایەتیو دەستبەسەرداگرتن لە دوورەوە دێت، میشێل شمیت هێرشی ئەلیکترۆنیی بەم شێوەیە پێناسەکردووە: "ئەو ڕێوشوێنانەیە کە دەوڵەت دەیگرێتەبەر، بە مەبەستی هێرشکردنەسەر سیستەمی زانیاریی دوژمن بە ئامانجی کاریگەریدانانو زیانپێگەیاندنیانو بەرگریکردن لە سیستەمی زانیاریی دەوڵەتی هێرشبەرو ئەگەر هێرشە ئەلیکترۆنییەکان ببنە هۆی ململانێیەکی چەکداری بە هۆکاری ئەوەی هێرشێکی ئەلیکترۆنییە، ئیتر پەلاماردان بێت، یاخود بەرگریکردن بێت لە خۆی، کە ڕەنگە ببێتە هۆی بریندارکردن، کوشتنی خەڵک، یان زیانگەیاندنو لەناوبردنی موڵکوماڵی خەڵک بووەتە جەنگێکی ئەلیکترۆنی

لە چوارچێوەی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا، جەنگی ئەلیکترۆنی بەوە جیادەکرێتەوە کە مەوداکەی بێسنوورەو ئامانجی ناڕوونی هەیە، چونکە لە ڕێگەی تۆڕو سیگناڵەوە کۆنترۆڵدەکرێت، کە سنوورە نێودەوڵەتییەکان بە خێراییەک دەبڕن کە لەگەڵ واقیعی خێرایی زانیاری لەم سەردەمەدا بگونجێت، کە دەبێتە هۆی وێرانکارییەکی بەرفراوان لە دژی دامەزراوە چالاکەکانی دەوڵەتان‌و لە ئەگەری شەڕی چەکداریدا هێرشێکی ئەلیکترۆنی، کە تۆڕەکانی زانیاریی دەوڵەتەکان تێکدەدات، لەوانەیە کاریگەریی لە سەر هاوڵاتیانی مەدەنی هەبێت‌و لە پێداویستییە سەرەتاییەکانی وەک ئاو، چاودێریی پزیشکی‌و کارەبا بێبەشیانبکات.

هێرشی ئەلیکترۆنی بەم شێوەیە پێناسەدەکرێت: "ئەو ڕێوشوێنانەیە کە لایەنەکان لە شەڕێکی چەکداریدا دەیگرنەبەر بۆ بەدەستهێنانی سوودو سەرکەوتن بە سەر نەیارەکانیاندا، لە فەزای ئەلیکترۆنیدا سوودەکان بە زیانگەیاندن، لەناوبردن، لەکارخستنی یان چوونەناو سیستەمی کۆمپیوتەریی دوژمن یان بەدەستهێنانی زانیاریی نهێنی (سیخوڕی ئەلیکترۆنی) بەدەستدەهێنرێن." هەر کاتێک لە چوارچێوەی شەڕێکی چەکداریدا بێت، کە بگاتە ئاستی جەنگ، زاراوەی "جەنگی ئەلیکترۆنی" ئاماژەیە بۆ بەکارهێنانی کۆمپیوتەرو ئینتەرنێت بۆ مەبەستی هێرشبەرانەو ئەوانەی ئەم کارانە دەکەن، پێیاندەگوترێت هاککەر (hackers)، واتە هاککردن بۆ مەبەستی ئەخلاقی وەک وەرگرتنەوەی هەژمارە کەسییەکان‌و بۆ پارێزگاریکردن لە لاوازییەکانی ئەو سیستەمەی کە لە ویندۆزدا بەکاردەهێنرێت، چونکە سیستەمێکە کە زانستیانە لە هونەرەکانی هاککردن دەکۆڵێتەوە.

زاراوەی سایبەر بەکاردێت بۆ پەسنکردنی هەموو شتێک کە پەیوەندیی بە تۆڕە ئەلیکترۆنییەکانی کۆمپیوتەرو ئینتەرنێت‌و فەزای ئەلیکترۆنییەوە هەیە، هەموو شتێک کە پەیوەندیی بە کۆمپیوتەرو ئینتەرنێت‌و بەرنامە جۆراوجۆرەکانی وەک فەیسبووک‌و وەتسئەپ‌و ئەوانی ترەوە هەیە...

مەترسیی جەنگی ئەلیکترۆنی لەوەدایە کە سیستەمی کۆمپیوتەرو تۆڕو ڕێکخراوەکان بە شێوەیەکی زۆر نایاسایی ئیستیغلالدەکات، کە ئەمانە کارەکانیان پشت بە پەیوەندییە دیجیتاڵییەکان دەبەستێت، بە ئامانجی زیانگەیاندن لە ڕێگەی هەوڵدان بۆ تێکدان، ڕێگریکردن، یان لەناوبردنی سەرچاوەکانی سیستەمی زانیاری یان خودی زانیارییەکانەوە.

سەرهەڵدانی شەڕی ئەلیکترۆنی دەگەڕێتەوە بۆ داڕمانی یەکێتیی سۆڤیەت لە ساڵی (١٩٩١)، کە ڕووبەڕووبوونەوەکانی نێوان ڕوسیاو ئۆکرانیا دەستیپێکردو بۆ ئەم مەبەستەیش ڕوسیا بۆ پەرەپێدانی بەرنامەکانی‌و شێوازەکانی هێرشکردن کاریکردو یەکەم هێرشی ئەلیکترۆنیی خۆی بۆ سەر سیستەمی زانیاریی دامەزراوە تایبەتەکان‌و دامەزراوە دەوڵەتییەکانی ئۆکرانیا لە ساڵی (٢٠١٣) کرد.

لە لایەکی ترەوە چەمکی جەنگی ئەلیکترۆنی پەیوەستە بە هێرشی ئەلیکترۆنییەوە بە سەرکردایەتییەکی سەربازی، کە دەچنەناو سیستەمی ئەلیکترۆنیی جیهانییەوەو ئەو کردارانە دەکەن کە زیان بەو ئامێرانە دەگەیەنن کە ئینتەرنێت بەکاردەهێنن، وەک دزینی زانیاریی تایبەتو هاوشێوەکانی، کە هەتا ڕادەیەک ڕەنگە ببێتە هۆی ڕودانی شەڕی ئەتۆمی.

لەگەڵ گەشەسەندنی ئینتەرنێتدا، دەزگا هەواڵگرییە نێودەوڵەتییەکانی هەر وڵاتێک لە هەوڵی ئەوەدان کە ئەو تۆڕانە لە شەڕە نێودەوڵەتییەکانیاندا بقۆزنەوە، بە دزەکردن بۆ ناویان، کۆنترۆڵکردنیان، پەکخستنیان، ڕەتکردنەوەی داتاکان، لەناوبردنیان، یان کۆنترۆڵکردنیان بۆ ئەوەی دەوڵەتی دوژمن ملکەچبکەن، زاراوەی جەنگی ئەلیکترۆنی بەم شێوەیە پێناسەدەکرێت: ئەو کارانەی کە لەلایەن هەر دەوڵەتێک یان ڕێکخراوێکەوە یان گرووپێکەوە دەکرێن بۆ چوونەناو کۆمپیوتەر یان تۆڕەکانی وڵاتێکی ترەوە، بە مەبەستی دەستبەسەرداگرتنیان یاخود کۆنترۆڵکردنیان، زیانپێگەیاندنیان، یان لەکارخستنیان بە ناردنی نامەیەک، کە بە زمانی دیجیتاڵیی (ژمارەیی) دوانەیی، کە پێکهاتووە لە ژمارەکانی (٠)و (١) نوسراوە.

شایانی باسە، جەنگی ئەلیکترۆنی جەنگە تەقلیدییەکانی وشکانیو دەریاییو ئاسمانی هەڵناوەشێنێتەوە، لە کۆتایی سەدەی بیستەمدا خەڵکو وڵاتانی گەشەسەندوو یان پێشکەوتوو دەستیان بە بەکارهێنانی ئینتەرنێت کرد، فەزای ئەلیکترۆنی دروستبوو، ئەمەیش لە ڕێگەی تەکنەلۆژیای زانیاریو پەیوەندییەکان دروستدەبێت، کە بووە ئامرازێک بۆ گەشەپێدانی ئابووریو کۆمەڵایەتی.

وڵاتانی جیهان کەوتنەژێر کاریگەریی ئەم فەزایەوە، بە تایبەتی لە گواستنەوەی زانیاریو داتاکانو جەنگەکان لە خواستی لەناوبردنی دوژمنەوە بۆ خواستی کۆنترۆڵکردنی دوژمنو دەستگرتن بە سەر کردەوەو ڕەفتارەکانیدا گۆڕاوەو بووە هۆی هاتنەکایەی چەمکی جەنگی زانیاریو جەنگی ئەلیکترۆنی، کە لە ناوەڕۆکەکەیدا ئەم ئاڕاستە نوێیە لەخۆدەگرێت، لەبەرئەوەی ململانێی نێوان لایەنەکانی فەزای ئەلیکترۆنی بووەتە ڕەنگدانەوەی بەرژەوەندیی ماددی نێوانیان، فەزای ئەلیکترۆنی بووەتە بوارێکی ئاڵۆزی ماددیو مەعنەوی، کە کۆمەڵێک شت لەخۆدەگرێت، ئەوانیش کۆمپیوتەر، سیستەمی تۆڕو بەرنامەسازی، زانیاریی کۆمپیوتەر، گواستنەوەو هەڵگرتنی داتاو بەکارهێنەرانی هەموو ئەمانە.

لقی دووەم: تایبەتمەندییەکانی جەنگی ئەلیکترۆنی

شەڕە ئەلیکترۆنییەکان بەم شێوەیە لە شەڕە تەقلیدییەکان جیادەکرێنەوە:

١. جەنگی دیجیتاڵی جەنگێکی تەکنیکیی پێشکەوتووە، بە لەبەرچاوگرتنی ئەوەی کە بناغەکەی هێڵی ئینتەرنێتە، کە بەوە جیادەکرێتەوە کە بەردەوام لە گەشەسەندنو

جۆراوجۆری‌و داهێناندایە لە ئامرازو تەکنیکەکانیدا، هەروەها پەیوەستە بە بەرژەوەندیی سەرەکیی وڵاتانەوە.

٢. جیادەکرێتەوە بەوەی کە خێرایەو توانای پەردەپۆشکردنی ڕاستییەکانی هەیە، ئەمەیش ئەفزەڵیەت بە هێرشبەر دەبەخشێت بە سەر بەرگریکاردا.

٣. جەنگێکە کە ئامانجو کاریگەریی دیارینەکراوی هەیە، بەو پێیەی مەترسییەکانی ڕەنگە لە بەرەکانی جەنگی تەقلیدی زیاتر درێژبیێتەوە، بۆئەوەی کاریگەریی زیاترو بەهێزتری هەبێت لە شوێنە سەرووەرو هەستیارەکانداو دوور لە بازنەی جەنگی تەقلیدی.

٤. شکستهێنان بە فۆرمە ناسراوەکانی بەرپەچدانەوە، بەو پێیەی هێرشە ئەلیکترۆنیەکان زۆر جار هیچ شوێنەوارو بەڵگەیەک لە دوای خۆیان بەجێناهێڵن، هەروەها ئەو وێرانکارییەی بە هۆی جەنگە ئەلیکترۆنییەکانەوە دروستدەبێت، ڕەنگە سیخوڕی‌و دزەکردن‌و بۆردومان بێت، بەبێ ئەوەی هیچ خوێن‌و پاشماوەیەک بە دوای خۆیدا بهێنێت، ئەمە جگە لەوەی کە لایەنەکانی ئاشکرا نین‌و کاردانەوەکانی مەترسیدارن، لە ڕێگەی لەناوبردنی ماڵپەڕەکانی سەر ئینتەرنێت بۆردومانی بە لافاوێکی ڤایرۆس‌و تەقاندنەوەی‌و ڕەنگە فراوانیی ئەم فەزایە ڕێگەبدات ژمارەی هێرشبەرەکان زیادبکات‌و ململانێکان لە کات‌و شوێنی خۆیدا درێژبیێتەوە.

دەکرێت بکەرانی ئەم فەزایە بریتی بن لە دەوڵەت‌و حکومەت، کۆمپانیا فرەنەتەوەییەکان، گرووپە تیرۆریستییەکان، تاک، گرووپە ناڕەزایەتییەکان کە لە سەرانسەری جیهاندا بڵاوبوونەتەوە، وەک ویکیلیکس (wikileaks)، کە لە بواری سیاسەتدا کاردەکەن‌و گرووپێکن، کە سەر بە ڕێکخراوە ناحکومییەکانن‌و فایلە نهێنییەکانی حکومەتی وڵاتان هەڵدەدەنەوە.

فایلە نهێنییەکانی حکومەتی وڵاتان بڵاودەکەنەوە، کە زانیاریی هەستیارو گرنگ لەخۆدەگرێت، بەبێ ئەوەی ئاماژە بە ناسنامەکەی بکرێت (anonymous)، کۆمەڵێک هاککەری نەناسراون، کە بانگەشەی ئەوە دەکەن کە گرووپێکی نێودەوڵەتین، لە هەموو وڵاتانی جیهانەوە چەندین هێرشیان بۆ سەر سایتە هەستیارو ئەمنییەکانی وڵاتان‌و حکومەتەکان کردووە، وەک: هاککردنی سایتەکانی پۆلیسی ئەمریکاو هەڕەشەلێکردنیان.

هەڕەشەلێکردنیان بە ئاشکراکردنی فایلە نهێنییەکانە، بۆیە تایبەتمەندبوونی ئەم شەڕانە پەیوەندیی بە تایبەتمەندی فەزای ئەلیکترۆنییەوە هەیە لە ڕووی خێرایی‌و ئاسانکاری‌و بێسنووری بڵاوبوونەوەیانەوە، ئەمە جگە لە نهێنی‌و سەختیی بەدواداچوون بۆیان، یان بەدەستهێنانی بەڵگە بۆ سەلماندنی ئەو کارە وێرانکەرانەی کە دەبنە هۆی ئەوەی کە هەڕەشەکە گەورەترو ترسناکترو تێکدەرتر بێت بۆ سەر پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکان، وایکردووە ئەو کەسەی کە ئەم فەزایە کۆنترۆڵدەکات،

ببێتە لایەنێکی بەهێزتری جەنگەکە، تەنانەت ئەگەر لایەنەکەی دیکەیش سوپای بەهێزی هەبێت،

هەموو ئەمانە پێویستی بە دۆزینەوەی چارەسەری کاریگەرە لەلایەن وڵاتانەوە، کە لەگەڵ ئەم جۆرە شەڕەدا بگونجێت، بۆیە هەنگاویانناوە بەرەو تەرخانکردنی ئاسایشی ئەلیکترۆنیی خۆیان، وەک: چەمکێکی مۆدێرن بۆ ئاسایشو ئاشتیی نێودەوڵەتی، کە بە وردی باسیدەکەین.

خوازەی دووەم: چەمکی ئاسایشی ئەلیکترۆنی

بە مەبەستی پاراستنی داتابەیسە هەستیارەکانی هەر وڵاتێک، بە تایبەتی داتاکانی پەیوەست بە دامەزراوەکان یان تەنانەت هاوڵاتیانیەوە، کە ئاسایشی نەتەوەیی وڵاتەکەی پێکدەهێنن‌و بۆیە وڵاتان کاریانکردووە بۆ دەرکردنی یاساو دابینکردنی ئامرازو تەکنەلۆژیا، هەروەها هاوکاری لە نێوان خۆیاندا بۆ بەرەنگاربوونەوەی جۆرەکانی "هاک"، کە کاریگەریی لە سەر ئاسایشیان هەیەو ئابووریان تێکدەدات، جگە لەوەی مافەکانی مرۆڤ پێشێلدەکات، هەروەها کاردەکات بۆ دامەزراندنی ئاسایشی خۆی لە ناو ژینگەی ئەلیکترۆنیدا، بە پێی ئەوەی پێیدەگوترێت ئاسایشی ئەلیکترۆنی، بۆیە باسی چەمکی ئاسایشی ئەلیکترۆنیو ڕەهەندەکانیو پاشان ئەو میکانیزمانەیش دەکەین کە لە چوارچێوەی هاوکاریی نێودەوڵەتیدا بۆ پاراستنیان دادەنرێن.

لقی یەکەم: گرنگیی ئاسایشی ئەلیکترۆنی چییە؟

ئاسایشی ئەلیکترۆنی بەشێکی سەرەکییە لە هەر سیاسەتێکی ئاسایشی نیشتیمانی، وڵاتان دەستیانکردووە بە پۆلێنکردنی پرسەکانی بەرگریی ئەلیکترۆنی، وەک پێشینە لە سیاسەتەکانی بەرگریی خۆیاندا، زیاتر لە (١٣٠) وڵات بەشی ئاسایشی ئەلیکترۆنییان لە تیمەکانی ئاسایشی نیشتیمانیی خۆیاندا دەستنیشانکردووەو مەبەست لە ئاسایشی ئەلیکترۆنی پێکهاتەی کۆمەڵێک یاسای ڕێکخراوو ئامرازە تەکنەلۆژییە نیشتیمانیو نێودەوڵەتییەکانە، کە ئامانجیان پاراستنی فەزای ئەلیکترۆنیی نیشتیمانییەو هەروەها گرنگیدان بە پاراستنی داتاکانی تاکەکانو دامەزراوەکانی دەوڵەت لە بەکارهێنانی بێمۆڵەت یان هەر زیانێک بە تۆڕی داتاکان، کەواتە ئاسایشی ئەلیکترۆنی (٣) لایەنی هەیە:

- پاراستنی داتای ئەلیکترۆنیی خەڵک،
- پاراستنی کۆمپانیاکانو دامەزراوەکانی دەوڵەتو داتاکانیانو کرِیارەکانیان،
- پاشان پاراستنی ئاسایشی نیشتیمانیو سەلامەتیو خۆشگوزەرانیو ژیانی تایبەتیی هاوڵاتیان، بۆئەوەی ئەم داتایە بە شێوازی نایاسایی یان دژی خاوەنەکانی بەکارنەهێنرێت.

ئاسایشی ئەلیکترۆنی بە یەکێک لە لایەنە واکەوتییەکانی پەیوەندییە نێودەوڵەتییە هاوچەرخەکان دادەنرێت، کە چەمکی ئاسایشی نیشتیمانیی وەک بزوێنەری ئەو پەیوەندییانەو پێوەرێک بۆ سەروەریی نیشتیمانی دامەزراندووە، هەروەها بووەتە دڵەڕاوکێیەکی نائاسایی بۆ هەموو وڵاتان، بە لەبەرچاوگرتنی ئامانجی کۆتاییان لە پاراستنی ئاشتیو ئاسایشی خۆیانو پابەندبوونیان بە ڕێزگرتن لە ئاسایشو ئاشتیی نێودەوڵەتیی هاوتەریب لەگەڵ بەرەنگاربوونەوەی تاوانە ئەلیکترۆنییەکانو ساختەکاریی ئەلیکترۆنیو مەترسییەکانی دیکە، کە لەگەڵیدا دێن، ئاسایشی ئەلیکترۆنی لە پێشیانەوە دێت.

ئاسایشی ئەلیکترۆنی وەک کۆمەڵێک ئامرازو پرۆسەی تەکنیکیو تەکنەلۆژی پێناسەدەکرێت، کە بۆ پاراستنی تۆڕەکان، ئامێرەکان، بەرنامەکانو داتاکان لە هێرش یان دەستدرێژیی بێمۆڵەت بەکاردەهێنرێن، هەروەها بە ئاسایشی تەکنەلۆژیای زانیاری یان پاراستنی زانیاری ناسراوە.

"ئەو چالاکییەی کە پاراستنی سەرچاوە مرۆییو داراییەکانی پەیوەست بە تەکنەلۆژیاکانی پەیوەندیکردنەوە مسۆگەردەکات"، پێناسەدەکرێتو گرنگترین ئامانجەکانی ئاسایشی ئەلیکترۆنی بریتییە لە:

- پاراستنی ئاسایشو سەقامگیریی کۆمەڵگە،
- پاراستنی سەلامەتیی کاری کەرتە ئەلیکترۆنییەکانی دەوڵەت لە هەر هاککردنێک،
- هەڵگرتنی داتاو زانیاریی ئەلیکترۆنیی گرنگ،
- پاراستنی تۆڕی زانیاری بە شێوەیەکی زانستیو تەکنیکیی ورد،
- کۆدکردنی مامەڵە ئەلیکترۆنییەکان، بۆئەوەی هیچ هاککەرێک نەتوانێت دەستییپێبگات، کۆدکردن بە یەکێک لە گرنگترین شێوازەکانی پاراستن دادەنرێت.

بەم پێیە ئاسایشی ئەلیکترۆنی لەگەڵ هەموو وردەکارییە تەکنیکییەکانیدا بۆ بەرگریی نیشتیمانی پێویستەو بۆ پاراستنی کەرتی سەربازی، سیاسی، کۆمەڵایەتیو ئەمنیی دەوڵەت یەکێکە لەو ستراتیجییە مۆدێرنانەی کە پێویستی بە هەوڵدان هەیە لە هەموو وڵاتێک، لە ڕاهێنانی پسپۆڕانو ئاڵوگۆڕکردنی ئەزموونەکانو پەرەپێدانی ئەو ئامرازانەی کە بۆ پاراستنی لە خۆی هەیەتیو گەیشتن بە بزاوتی پێشکەوتنی نێودەوڵەتی، کە ئێستا وڵاتانی پێشکەوتوو ئەوانەن کە خاوەنی زانیارینو کۆنترۆڵیاندەکەنو ئەو وڵاتانەیشی لە ڕووی ئابوورییەوە بارودۆخیان باش نییە، ئەوا وڵاتانی دواکەوتووی تەکنەلۆژیان.

لقی دووەم: ڕەهەندەکانی ئاسایشی ئەلیکترۆنی

بۆئەوەی ئاسایشی نیشتیمانیی یەکگرتوو بۆ وڵاتان لە دژی هێرشە ئەلیکترۆنییەکان بەدەستبهێنرێت، چەمکی ئاسایش چەندین ڕەهەند لەخۆدەگرێت:

یەکەم/ ڕەهەندی سەربازی: لەو شوێنانەی کە ئاسایشی ئەلیکترۆنی پەیوەندییەکی

پارێزراوو ئاڵوگۆڕی زانیاریو فەرمان لە دوورەوە بۆ هێزە سەربازییەکان دابیندەکات، دەبێت توانای بەرپەرچدانەوەی هەر هەوڵێکی هاککردن هەبێت، کە ببێتە هۆی لەناوبردنی داتا سەربازییەکانی دەوڵەتی دوژمن، بە جۆرێک کاریگەری لە سەر ئاسایشی نیشتیمانی هەبێت، وەک چۆن لە ئێران ڕویدا، کاتێک دامەزراوە ئەتۆمییەکانی هاککران.

دووەم/ ڕەهەندی ئابووری: گرنگیی ئاسایشی ئەلیکترۆنی زیاترو زیاتر لە بواری ئابووریدا دەردەکەوێت، چونکە فەزای ئەلیکترۆنی بووەتە بنەمای مامەڵەی بازرگانیو داراییو ئابووریو کۆمپیوتەریش بووەتە ئامرازێک بۆ بەڕێوەبردنی پیشەسازیو ئابووریو ئەمەیش بۆ بەدەستهێنانی پێویستی بە گرنگیپێدان هەیە.

سێیەم/ ڕەهەندی کۆمەڵایەتی: سایبەرسیکیوریتی فۆڕمێکی گرنگو تەواو جیاواز لە بواری کۆمەڵایەتیدا وەردەگرێت، پێگەی تۆڕە کۆمەڵایەتییەکان بوونەتە ئامرازێکی پەیوەندیی جیهانی لە نێوان مرۆڤەکاندا، کە زانیاری و بیرۆکەیان لێوەردەگیرێت، بەڵام لە لایەکی دیکەوە مۆڕاڵی کۆمەڵگەی خستووەتە مەترسییەوە، لەوەی کە کاریگەریی لە سەر ناسنامەی خەڵک هەیەو هەڕەشە لە ئاشتیی کۆمەڵایەتی دەکات، هەر بۆیە دەبێت سەرەتا کار بۆ ئاشنابوون بە چەمکی ئاسایشی ئەلیکترۆنی بکەینو دواتر تاکەکان دەربارەی مەترسییەکانی هاککردنی پەروەردەبکەین.

چوارەم/ ڕەهەندی سیاسی: ڕەنگە ئاسایشی ئەلیکترۆنی ئامرازێک پێکبهێنێت بۆ پاراستنی زانیاریو بەڵگەنامە سەرەتاییو هەستیارەکانی کەرتەکانی دەوڵەت، هەر بۆیە دەبێت بەرجەستەبوون هەبێت، بۆئەوەی ناکۆکیی دیبلۆماسی لە نێوان وڵاتاندا دروستنەبێت. لە حاڵەتە مەترسیدارەکاندا پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکان شاهیدی شەڕی ڕاستەقینەی توند بوون لە ئەنجامی دزەکردن بۆ ناو ئاسایشی سیاسی، نموونەی هەرە دیاریان شەڕی ڕوسیاو ئۆکرانیایە لە ساڵی (٢٠٢٢)، کە بە شەڕێکی ئەلیکترۆنی دەستیپێکردو بە شەڕێکی ڕاستەقینەی وێرانکەر کۆتاییهات.

پێنجەم/ ڕەهەندی یاسایی: یاسا ئامرازێکە بۆ کۆنترۆڵکردنی کۆمەڵگاکان، هەروەها هەڵگری هەمان ئەرکە لە فەزای ئەلیکترۆنیو وڵاتان دەبێت یاسای تایبەتو چوارچێوەی یاسایی دابنێن، کە کاری یاساییو نایاسایی لە فەزای ئەلیکترۆنیدا دیاریبکات، چونکە ئەوەی جێی سەرنجە، ئەوەیە کە یاسا مامەڵەیەکی توندی لەگەڵ ئەم جۆرە کارانەدا نییە، بە تایبەتی سەبارەت بە یاساکانی سزادان (جنائی). هەروەها ئاسایشی ئەلیکترۆنی بووەتە مافێکی بەکۆمەڵو سەرەتاییو چەندین مافی دیکەیش لێیەوە لقیان لێدەرچووە، وەک: مافی دەستگەیشتن بە تۆڕی زانیاریی جیهانی، مافی دروستکردنی هەژماری ئەلیکترۆنیو مافی پاراستنی بەرنامەی زانیاریو هاوتایە لەگەڵ کۆمەڵێک پابەندبوون، وەک: پابەندبوون بە ئاگادارکردنەوەی لایەنی تایبەتمەند لە کاتی پێشێلکارییەکان، هەموو ئەمانە پێویستیان بە بوونی یاسا هەیە، کە هاوکات بن لەگەڵ ئەم پەرەسەندنەدا.

لقی سێیەم: میکانیزمەکانی پاراستنی ژینگەی ئەلیکترۆنی لە ئاستی نێودەوڵەتیدا
بۆئەوەی ستراتیژێکی ئاسایشی ئەلیکترۆنی دابنرێت، کە دەوڵەت لە خۆی هەر هەڕەشەیەک یان دزەکردنەناو سیستەمی زانیارییەکانیەوە بە سەلامەتی بهێڵێتەوە، پێویستە چوارچێوەی یاسایی‌و ڕێکخراوەیی هەبێت، هەروەها میکانیزمی ڕێکارەکانی پاراستن هەبێت، کە بە شێوەیەکی سەرەکی لە هاوکاریی نێودەوڵەتی‌و خۆپارێزی‌و بەرگریی نێودەوڵەتیدا نوێنەرایەتیدەکرێن، ئێمە ئەم لقە تەرخاندەکەین بۆ چارەسەرکردنی میکانیزمی هاوکاریی نێودەوڵەتی‌و هەروەها بەرنامە جیهانییەکانی پەیوەست بە ئاسایشی ئەلیکترۆنییەوە بە هۆی سروشتی نێودەوڵەتیی شەڕە ئەلیکترۆنییەکانەوە، کە ئاسایشی ئەلیکترۆنیی کردووە بە بەرپرسیاریەتیی ڕێککەوتنێکی هاوبەشی.

یەکەم:
هاوکاریی نێودەوڵەتی بە لەبەرچاوگرتنی سروشتی نێودەوڵەتی شەڕە ئەلیکترۆنیەکان، کارەکانی دامەزراندنی ئاسایشی ئەلیکترۆنی دەبێت ئاڵوگۆڕکردنی ئەزموون بێت لە نێوان وڵاتاندا، لە ڕووی ڕێکاری و بابەتییەوە بێت، هەروەها لە ڕێگەی ڕێککەوتنی پاراستنی وڵاتانەوە بێت، واتە یاساکان نزیک بن لەیەکەوە، کە ڕێکارە دادوەری‌و ئەمنییەکان لە نێوان دوو وڵاتەکەدا هاوتا بن، جگە لە سوودوەرگرتن لە تەکنەلۆژیای مۆدێرن، کە وڵاتانی پێشکەوتووی تەکنەلۆژیا خاوەنیانن‌و وڵاتانی دیکە پێویستیان پێیەتی. هاوکاریی نێودەوڵەتی بە پێویستییەکی سەرەکی لە جیهانی ئەمڕۆدا دادەنرێت‌و هیچ وڵاتێک خۆی لێبێبەرینەکردووە، بە مەبەستی پاراستنی ئاشتی‌و ئاسایشی خۆی‌و بۆ پاراستنی ئاشتی‌و ئاسایشی نێودەوڵەتی، نموونەی هاوکاریی نێودەوڵەتی لە بواری فەزای ئەلیکترۆنیدا ڕێککەوتنی وڵاتانە لە لوتکەی جیهانیی (٢٠٠٥) لە سەر پێویستیی دامەزراندنی میکانیزمی کاریگەر لە سەر ئاستی نێودەوڵەتی‌و نیشتیمانی‌و لە نێوان کۆمەڵگەی زانیاری (WSIS) لە ساڵی (٢٠٠٣) بۆ پێشخستنی هاوکارییە نێودەوڵەتییەکان لە بواری ئاسایشی ئەلیکترۆنیدا، بە هەمان شێوەی ڕێککەوتننامەی ئەوروپا بۆ بەرەنگاربوونەوەی تاوانە ئەلیکترۆنییەکان، کە ئەو کردارانەی دیاریکردووە کە بە تاوانی ئەلیکترۆنی دادەنرێت، وەک تاوانەکانی دزەنهێنیی زانیارییەکان‌و بەردەستبوونی، کە ڕەنگە ببێتە هۆی شەڕی توند لە نێوان وڵاتاندا. نموونەیەک لەوە ئەوەیە کە لە شەڕی ڕوسیاو ئۆکرانیا لە ساڵی (٢٠٢١)دا ڕویدا، لەگەڵ هاککردنی ماڵپەڕەکانی حکومەتی ئۆکرانیا لەلایەن ڕوسەکانەوە، کە خەریکبوو ژیان لە ئۆکرانیا بە تەواوەتی بوەستێنێت‌و ئاگری جەنگی کردەوەو لە بەرانبەردا ئۆکرانیا ڕووبەڕووی دۆخەکە بووەوە، بە هێرشکردنەسەر سایتەکانی خزمەتگوزاریی ڕوسیا بە شێوەیەکی بەرفراوان.
بە پێی ئەم چوارچێوەیە، وڵاتانی پێشکەوتوو سیاسەتی خۆپارێزی‌و بەرگرییان پەرەپێداوە، وەک ئەوەی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکاو ئوستراڵیاو ئینگلتەرا

کردوویانە، بە تەرخانکردنی بڕە پارەیەکی زۆر بۆ پەرەپێدانی سیاسەتی ئاسایشی ئەلیکترۆنی، کە لەم جۆرە ئەنجامانە دەیانپارێزێت، لە ڕێگەی دامەزراندنی ڕێوشوێنی یاسایی‌و ڕێکخراوەیی‌و تەکنیکییەوە بۆ پاراستنی داتاو پاراستنی تۆڕی زانیاری‌و پەیوەندییەکان، جگە لەوەیش، کارکردن بۆ بڵاوکردنەوەی هۆشیاریی ئاسایشی ئەلیکترۆنی لە ڕێگەی پەروەردەی گشتی‌و ئامرازە مۆدێرنەکانی بڵاوکردنەوەو پەیوەندیکردنەوە، کە بە شمشێرێکی دووسەر دادەنرێت‌و دەتوانێت بەوپەڕی خێرایی‌و ئاسانییەوە خەڵک لە بواری ئەلیکترۆنیدا هۆشیاربکاتەوە.

دووەم:

ا. بەرنامە جیهانییەکانی ئاسایشی ئەلیکترۆنی: دەبێت ستراتیژێکی پێشوەختە هەبێت، کە هاوکاریی نێودەوڵەتی لە ڕێگەی بەرنامەی شرۆڤەکراوەوە بەڕێوەببات، بەرنامەی جیهانی کە لە ساڵی (٢٠٠٧) دانراوە، ئامانجی چەسپاندنی ئاسایشی کۆمەڵگەی زانیارییە لە ڕێگەی بنەمای سەرەکییەوە، کە ئەوانیش ڕێوشوێنی یاسایی‌و ڕێکخراوو تەکنیکی‌و پێکهاتەی ڕێکخراوەیی وەک ناوەندەکانی خۆپارێزی، جگە لە بونیادنانی تواناکان لە ڕێگەی ئاڵوگۆڕی ئەزموون‌و لێهاتوویی‌و ئاڵوگۆڕی نێودەوڵەتی وەک چوارچێوەیەک بۆ هەموو ئەم پرۆسانەی کە باسمانکرد.

ب. جاڕنامەی "ئێرتشی" بۆ بنەماکانی ئاشتیی ئەلیکترۆنی (٢٠٠٩)، کە داوای شیکردنەوەی کاریگەری‌و زیانەکانی تاوانە ئەلیکترۆنییەکان دەکات لە لایەک‌و هەڵسەنگاندنی چوارچێوە یاساییەکان، کە ڕێکیاندەخەن لە سەر ئاستی نێودەوڵەتی‌و پاشان کارکردن بۆ دامەزراندنی ئاسایشی جیهانی‌و دانانی پلانی پاراستن لە داهاتوودا.

شایانی باسە، یەکێک لە گرنگترین ڕێککەوتنە نێودەوڵەتییەکان، کە باسی لە تاوانە ئەلیکترۆنییەکان کردووە، لایەنی ماددیی جەنگە ئەلیکترۆنییەکان پێکدەهێنێت، پەیماننامەی "بوداپێست"ە بۆ تاوانە ئەلیکترۆنییەکان، کە لە (٢٠٠١/١١/٢٣) دانراوەو لە ئەنجومەنی ئەوروپاوە سەرچاوەیگرتووە، کە ناوەڕۆکی ئەم جۆرە تاوانەو ڕێگەکانی بەرەنگاربوونەوەی تێدا باسکراوە، کە لە ڕووی بابەتییەوە بە تاوانێک لەقەڵەمیداوە، بەڵام لە ڕێکارەکانی بەرەنگاربوونەوەیەوە ئاماژەی بۆ لایەنی هاوکاریی نێودەوڵەتی‌و ناوچەیی کردووە بۆ یەکخستنی هەوڵەکان، بە مەبەستی بەرەنگاربوونەوەی ئەم جۆرە تاوانەو وەستاندنی ئەو جەنگانەی کە ڕەنگە لێیدەربچن.

باسی دووەم: چەمکی جەنگی ئەلیکترۆنی لە دیدی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتییەوە

سەبارەت بە چەمکی شەڕی ئەلیکترۆنی لە ڕوانگەی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتییەوە، زانایانی یاسای نێودەوڵەتی هەوڵیانداوە ئەو یاسایانەی کە بەکاردەهێنرێن، یاخود جێبەجێدەکرێن لە ناکۆکییە چەکدارییە تەقلیدییەکاندا، بە سەر جەنگی ئەلیکترۆنیدا

پیادەیبکەن، بە تایبەتی لە پاراستنی خەڵکی مەدەنیدا، واتە کەسە ئاساییەکانی ئەم فەزایە، ئێمەیش ئەگەرەکانی ڕودانی ئەوە لە دوو خوازەدا دەخەینەڕوو.

باسی یەکەم: بەستنەوەی جەنگی ئەلیکترۆنی بە یاسایی مرۆیی نێودەوڵەتییەوە

جەنگە تەقلیدییەکان بەوە ناسراون کە دڕندەیی‌و شێوازی وێرانکەریان تێدا بەکارهاتووە، کە لە کاتی ململانێدا هیچ پێودانگێکی مرۆییانە لەبەرچاونەگیراوە هەتاکو بنەماکانی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی هاتنەکایەوە، بوونە پرەنسیپی پابەندکەر، کە وڵاتان لە کاتی ململانێدا دەبێت جێبەجێیبکەن، ئیتر ململانێکە نێودەوڵەتی بێت یاخود نا، بە لەبەرچاوگرتنی ئەوەی کە ئەو جەنگە مۆدێرنانەیشی کە ئێستا ڕودەدەن، دەبێت ملکەچ بن بۆ ئەو یاسایانە، چۆن دەتوانرێت دڕندەیی هێرشە ئەلیکترۆنییەکان لەگەڵ ئەم یاسایانەدا خۆیان بگونجێنن‌و ڕادەی وێرانکاریان سنوورداربکرێت بۆ پاراستنی مافەکانی مرۆڤ لە پلەی یەکەمدا.

لقی یەکەم: بەستنەوەی چەمکی نوێی جەنگ بە یاسا مرۆییەکانەوە

بەو پێیەی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی پەیوەندیی بە ململانێی چەکدارییەوە هەیە، چ نێودەوڵەتی بێت یان نا، هێرشە ئەلیکترۆنییەکان هەر کاتێک لە چوارچێوەی ململانێی چەکداریدا بەکارهێنراو بۆ گەیشتن بە ئامانجە سەربازییەکان دەکرێت بە بەشێک لە ململانێ چەکدارییەکان هەژماربکرێت، دوو بابەت هەیە کە وایانکردووە پێناسەی جەنگی ئەلیکترۆنی دیاریکراو نەبێت‌و کۆدەنگییەکی یەکلاییکەرەوەی لە سەر نەبێت، کە ئایا ملکەچە بۆ ڕێساکانی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی، ئەو دوو بابەتەیش بریتین لە:

١. هێرشی ئەلیکترۆنی لە ڕێگەی ئینتەرنێتەوە لە لایەک‌و هێرشکردنەسەر تۆڕەکانی کۆمپیوتەر لە لایەکی ترەوە وەک دیاردەیەکی مۆدێرن.

سەبارەت بە یاساناسانی یاسای نێودەوڵەتیی مرۆیی، هێرشی ئەلیکترۆنییان بەوە پێناسەکردووە کە دەوڵەتێک دەیکات‌و لە ڕێگەیەوە هەوڵدەدات بچێتەناو کۆمپیوتەرو تۆڕەکانی دەوڵەتێکی دیکەوە، بە ئامانجی گەیاندنی زیانێکی زۆر یان لەکارخستنیان.

"ڕیچارد کلارک‌و ڕۆبەرت کناکی" وا پێناسەیانکردووە کە ئایا چۆن ڕێساکانی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی بە سەر جەنگە ئەلیکترۆنییەکاندا جێبەجێدەکرێت، بەو پێیەی کە ڕوویەکی تازەو هاوچەرخی ململانێکانی نێوان دەوڵەتانی ئێستایە، کە وادەکات پرسیار لە سەر کاریگەری دروستببێت بەرانبەر بە ئاسایش‌و ئاشتیی دەوڵەتان، هەروەها ناڕوونی لە هێما دیاریکراوەکانی ئەم جەنگەدا هەیەو لەگەڵ ئەوەیشدا دەوڵەتان زۆر پەنایانبردووەتەبەر ئەم جۆرە جەنگانە، لەبەر سروشتی بەکارهێنانی‌و ئاسان گەیشتن بە چەکەکانی وەک ڤایرۆس‌و سیخوڕی‌و دزەکردنی زانیاریی سەربازی‌و ستراتیجی‌و هەروەها بڕێکی زۆر زیانگەیاندن بە لایەنی دوژمن لە ماوەیەکی کورتدا.

مارکۆ ڕۆچینی (marco rochini) وا پێناسەیکردووە کە "خۆگونجاندنی توانا ئەلیکترۆنییە سەربازییەکانە لە پێناوی کاریگەری دروستکردن لە سەر سایتە ئەلیکترۆنییەکانی ترو تێکدانی یاخود لەناوبردنی ئەو سایتانەدا کە زانیاریی مەدەنی یاخود سەربازیی تێدا بێت. "هەندێکی دیکە بە درێژکراوەی جەنگی تەقلیدیو ماددی هەژماریدەکەن، کە سوپاکەی لە هەمان کاتدا لە کەسانی مەدەنیو سەربازی پێکهاتووە، هەروەها بە پلەی یەکەم بە جەنگی مێشکو ئاوەز دادەنرێت، لەبەرئەوەی بەر لە هەر شتێک ئامانجی وێرانکردنی ژێرخانی زانستیو زانیارییەکانی بێبەرانبەرە، کە چەندین کردە لەخۆدەگرێت، وەک: لاوازکردنی تۆڕی دەوڵەتانو پشتیوانییە لۆجستییەکانیانو پێکانی زانیارییە ئابوورییەکانو شێواندنی ناوەڕۆکە ژمارەیی‌و تەکنەلۆژییەکانو چەندین کردەی تری هاوشێوەیان.

سەبارەت بە پێناسە یاساییەکەی، ئەوا هەندێک لە یاساناسان پێیانوایە "سیستەمێکە لە سەر بناغەی ترساندنی خەڵک لە تۆڕەکانی ئینتەرنێت دروستبوو و کاردەکات بۆ تێکدانی ئاسایشی کەسەکانو گرووپەکانو دامەزراوەکانی دەوڵەتو دەیانخاتە حاڵەتێکی دەروونیی ناخۆشەوەو قەیرانی ئابووری‌و سیاسی‌و بەکۆمەڵ دروستدەکات، هەروەها لە ڕووە یاساییەکەوە بە "تیرۆری بێدەنگ" پێناسەکراوە، شارەزایانی ناتۆ بەو شێوەیە پێناسەیانکردووە کە هەموو ئۆپراسیۆنە ئەلیکترۆنییەکان، چ بەرگری یان هێرشبەرانە بن، ڕەنگە ببنە هۆی برینداربوون یان مردنی مرۆڤ یان زیانگەیاندن بە شتە ماددییەکان. ئەم پێناسەیە پێناسەیەکە دەریدەخات کە ئەم هێرشانە یاخود ئەم جەنگانە تا چ ڕادەیەک پەیوەندیدارن، یان کەوتوونەتەژێر کاریگەریی ڕێساکانی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتییەوە.

لەو پێناسانەی سەرەوە بۆمان دەردەکەوێت کە ئەم جەنگانە سەرەڕای بەکارهێنانی ئامرازە تەکنەلۆژییە مۆدێرنەکان، بەڵام ئامانجی مرۆڤەکانە لە ڕێگەی کاریگەریی ئەو وێرانکارییەی کە لە سەختترین حاڵەتەکاندا دەیخەنەسەر ژیانیان، یان لە سەر مافەکانی دیکەیان، وەک: مافی ژیانبە شێوەیەکی شایستە، مافی کارکردنیان، یان مافی خاوەنداریەتی، کاریگەرییان لە سەر بەرژەوەندییەکانی کەسانی مەدەنی هەیە، کە هیچ بەشدارییەکیان لە ململانێی ئەلیکترۆنیی نێوان دوو وڵات یان چەند وڵاتێکدا نییە، کە پێویستیان بە پاراستن هەیە بە پێی ڕێسا مرۆییەکان، کە لە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا جێگیرکراون.

لقی دووەم: جەنگە ئەلیکترۆنییەکانو بنەمای پابەندبوون بۆ ڕێسا مرۆییەکان

سەرەڕای جەنگی فەزای ئەلیکترۆنی، تەکنەلۆژیای مۆدێرن ئامرازی نوێی هێناوەتەکایەوە، وەکو: فڕۆکەیبێفڕۆکەوانو چەکی سیستماتیکی کارپێکردنی سەربەخۆ، کە ئەمەیش بووەتە کێشەیەک کە ئەم جەنگە پابەند نییە بە ڕێساکانی

یاسای مرۆیی نێودەوڵەتییەوە. ئەگەر ئاماژە بە دەقی مادەی (٣٦)ی پرۆتۆکۆڵی یەکەمی ڕێککەوتننامەی جنێڤ لە ساڵی (١٩٤٩)دا بکەین، کە هەموو دەوڵەتێک کە چەکێکی نوێ بەدەستبهێنێت، یان پەرەیپێبدات، پابەندە بە پشتڕاستکردنەوەی ئەوەی کە ئایا ئەم چەکە بە پێی ئەم یاسایە قەدەغەکراوە یاخود نا.
بۆمان دەردەکەوێت کە مادەی (٨٢) تەواوکەری ئەوەی کە لە مادەی (٣٦)دا هاتووە، بە مەرجێک کە دەبێت ڕاوێژ بە ڕاوێژکارانی یاسایی بکرێت بۆ ئامۆژگاریکردنی فەرماندە سەربازییەکان سەبارەت بەم بابەتە، ئەمەیش ئەگەری بەکارهێنانی چەکی نوێ بۆ هەر وڵاتێک دەڕەخسێنێت، بەبێ ئەوەی لە ئەرکە نێودەوڵەتییەکانی خۆی لابدات سەبارەت بە ئاشتیو ئاسایشی نێودەوڵەتیو ڕێزگرتن لە یاسا مرۆییە نێودەوڵەتییەکان، سەرەڕای ناڕوونی لە شەڕە ئەلیکترۆنییەکاندا، بە تایبەتی سەبارەت بە دژواریی جیاکردنەوەی ئامانجە سەربازیو مەدەنییەکان لە ئەگەری هێرشکردن یان هاککردنی ئەلیکترۆنی، بەڵام دواجار ملکەچن بۆ یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی، بە تایبەتی لە مەترسیی زیانگەیاندن بە هاوڵاتیانی مەدەنیو شتومەکە مەدەنییەکان. هەمان شت بۆ چەک بە سیستەمی کارپێکردنی سەربەخۆ (چەکی خۆسەر) دەگونجێت کە لە ئاسمانو وشکانیو دەریادا کاردەکەن، ئاڵنگارییەکە لەوە زیاترە کە ئایا ئەم چەکانە دەتوانن لە کاتی جەنگدا جیاوازیبکەن لە نێوان شەڕکەران، مەدەنییەکانو شتە مەدەنییەکانو ئایا دەتوانن پابەندبن بە یاساکانی جیاکاری، خۆگونجاندنو خۆپارێزییەوە لە هێرشکردندا، کە ئەو ڕێسایانەن کە لە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا جێگیرکراونو کەوتوونەتەژێر حوکمی مرۆڤو چاودێریکردنیانەوە، کە ئەمەیش وایکردووە ئەم تەکنەلۆژیایە دوور بێت لە پابەندبوونی تەواوی بە یاسا مرۆییە نێودەوڵەتییەکانەوە، فڕۆکەبێفڕۆکەوانەکانیش کەوتوونەتەژێر هەمان دۆخەوە، وەک چۆن زۆر جار بوونەتە هۆی کوشتنو برینداربوونی خەڵکی مەدەنی بە هەڵەو چارەسەری ئەم کێشانە دەگەڕێتەوە بۆ دەوڵەتانی لایەن لە جەنگەکەدا لە کاتی بەکارهێنانیدا، چ لە فەزای ئەلیکترۆنی یاخود چەکی سەربازیو هەڵسەنگاندی ئەوەی کە هەتا چ ڕادەیەک ئەم کارانە لەگەڵ ڕێساکانی یاسای مرۆییدا دەگونجێت.

خوازەی دووەم: پاساوەکانی لایەنگرانو بەرهەڵستکارانی گونجاوی یاسا مرۆییە نێودەوڵەتییەکان بۆ جەنگە ئەلیکترۆنییەکان

پێویستە ئێمە ئەو ناکۆکییە بەسەربکەینەوە کە سەریهەڵدا دەربارەی ئەوەی کە هەتا چ ڕادەیەک یاساکانی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی بە سەر جەنگە ئەلیکترۆنییەکاندا جێبەجێدەکرێن بە پێی تایبەتمەندیی خۆیان، کە لە سەر بنەمای نادیاری ئەم جەنگانە لە لایەکەوەو نەبوونی ڕێکخستنی فیقهی یاسایی توند لە سەر ئاستی نێودەوڵەتیو نیشتیمانی دامەزراوە، کە کۆنترۆڵکردنیانو ڕێژەی زیانەکانیانی قورسکردووە، بۆیە

فیقهی یاسایی دابەشبووە بە سەر لایەنگران و بەرهەڵستکاراندا، هەریەکەیان پاساوی خۆی هەیە دەربارەی ئەگەری جێبەجێکردنی یاسا مرۆییەکان بە سەر ناکۆکییە ئەلیکترۆنییەکانی زانیاریدا، لە فەزایەکدا کە بە بوونی زانیاری ناسراوە، لە جیاتیی سوپاو چەک و ئێمەیش هەردوو بۆچوونەکە دەخەینەڕوو.

لقی یەکەم: ئەو بۆچوونەی کە دەڵێت یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی ناتوانرێت بە سەر جەنگە ئەلیکترۆنییەکاندا جێبەجێبکرێت

ئەم ڕەوتە لەلایەن هەندێک سیاسەتمەدارو زانای ئەمریکییەوە پێشەواییدەکرێت لەگەڵ هەندێک لە زانایانی یاسای نێودەوڵەتیدا، کە ڕەتیانکردەوە ڕەچاوی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی بکەن، وەک یاسایەک کە ئەم هێرشە ئەلیکترۆنییانەی تێدا جێگیربکرێت، لەبەرئەوەی ئەم هێرشانە ڕوخسارێکی مۆدێرنی ناکۆکییە نێودەوڵەتییەکان پێکدەهێنن و پاساویان ئەوەیە کە فەزای ئینتەرنێت فەزایەکی ئازادە، کە هیچ دەوڵەتێک دەسەڵاتی بە سەردا نییەو ئەم شەڕانە ناتوانن لە ژێر یەک یاسای هاوبەشدا بن بە هۆی بەشداریکردنی هەموو وڵاتانەوە لەم فەزایەدا.
لەگەڵ ئەوەیشدا، ڕێساکانی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی هیچ مامەڵەیەکی ڕاستەوخۆ یان ڕێکخستنی ئەم جۆرە هێرشەیان تێدا نییە، چونکە لە ناو ئەو ناکۆکییە چەکدارانەدا هەژمارناکرێت کە کاریگەریی ماددی بەجێدەهێڵێت، هەروەها هێرشە ئەلیکترۆنییەکان دواتر لە سەر دامەزراندنی ڕێساکانی ئەم یاسایە گەشەیانکرد.
لەگەڵ ئەوەیشدا، خودی دەستەواژەی جەنگ بۆ ناساندنی هێرشە ئەلیکترۆنییەکان ڕاست نییە، چونکە جەنگ لە سەر بنەمای بەکارهێنانی سوپای ئاسایی دامەزراوە، وەک پێشوو بە ڕاگەیاندنی ئاشکرای دۆخی جەنگ و مەیدانی جەنگ دەستپێدەکات، لە کاتێکدا هێرشە ئەلیکترۆنییەکان لە مەوداو ئامانجەکاندا بە دیارینەکراو دادەنرێن، چونکە سنوورە نێودەوڵەتییەکان تێدەپەڕێنن و ئەمەیش وایانلێدەکات لە تیرۆریزمی نێودەوڵەتی نزیکببنەوە وەک لە جەنگ، بە تایبەتی لە ڕووی بەکارهێنانی چەکی زانیاری، هەروەها جەنگی ئەلیکترۆنی لەگەڵ شەڕی ڕاگەیاندن و میدیادا، شەڕی پەیوەندییەکان، شەڕی سیاسی، دەروونی و تەکنەلۆژی و تیرۆریزمەوە تێکەڵدەبێت.

لقی دووەم: ئەو بۆچوونەی کە دەڵێت دەتوانرێت یاسای مرۆیی بە سەر جەنگە ئەلیکترۆنیەکاندا جێبەجێبکرێت

لایەنگرانی ئەم بۆچوونە دەڵێن کە لەبەرئەوەی یاسایی مرۆیی نێودەوڵەتی ئامرازەکانی پەیوەندیکردن ڕێکدەخات، وەک تەلەفۆن و فاکس و ...هتد لە حاڵەتی ململانێی چەکداریدا، هەر بۆیە توانای ڕێکخستنی هێرشی ئەلیکترۆنیی هەیە، ئەو بنەما یاساییانەی کە لە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتیدا دامەزراون، دەتوانرێت جێبەجێبکرێن لەو

حاڵەتانەی کە ڕێککەوتننامە نێودەوڵەتییە تایبەتییەکان بە سەریاندا جێبەجێنابێت، وەکو: حاڵەتی هێرشی ئەلیکترۆنیو لەبەر ئەو هۆکارەیش هەر ڕەفتارو دەستدرێژییەک لە کاتی ململانێی چەکداریدا ڕوبدات، ئەوا بە پێی یاسایی مرۆیی نێودەوڵەتی مامەڵەیان لەگەڵدا دەکرێت.

بە گەڕانەوەمان بۆ ماددەی (٣٦) لە یەکەمین پرۆتۆکۆڵی پاشکۆی لە ڕێککەوتننامەی جنێف ساڵی (١٩٤٩) دەبینین، کە دەڵێت: "هەر لایەنێکی ئەم گرێبەستە لە کاتی لێکۆڵینەوەو پەرەپێدانی هەر جۆرە چەکێکی نوێ، ئامرازی جەنگ، یان بەکارهێنانی شێوازێکی نوێی جەنگدا بۆ دڵنیابوون لەوەی کە ئایا ئەم کردارە قەدەغەیە لە هەموو بارودۆخێکدا یان لە هەندێک بارودۆخدا بە پێی ئەم پاشکۆیە یان هەر ڕێسایەکی دیکە لە یاسای نێودەوڵەتی، کە لایەنی ئەم ڕێککەوتنەیە، پێوەی پابەندبێت، بۆیە پێویستە لە سەر دەوڵەتان کە لێکۆڵینەوە لە ڕەوایەتیی هێرشە ئەلیکترۆنییەکان بکەن، لەبەرئەوەی جۆرێکی نوێیە لە چەک لە ژێر ڕۆشنایی ماددەکانی پرۆتۆکۆڵ، کە جێبەجێکردنی ئەم یاسایانە پشتڕاستدەکاتەوە بۆ هێرشە ئەلیکترۆنییەکانو دادگای دادی نێودەوڵەتی ئەو یاسایانەی جێبەجێکردووە لە پرسی ڕەوایەتیی هەڕەشەکردن بە چەکی ئەتۆمی و بەکارهێنانیدا، کە لە بۆچوونێکی ڕاوێژکاریدا جەختی لەوە کردووەتەوە کە یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی گەشەیکردووە، بۆئەوەی بارودۆخی گۆڕاو لەبەرچاوبگرێتو جێبەجێکردنی سنووردار نییە بە چەکەکانی، کە لە ڕابردوودا بەکاردەهات، بەڵکو بە سەر چەکی مۆدێرنیشدا جێبەجێدەکرێت، هەروەها بۆ ڕەچاوکردنی هێرشە ئەلیکترۆنییەکان، نەک ململانێی چەکداریو ئەو پاساوەی کە کردەوەیەکی دوژمنکارانەی تەقلیدیانە نییە، ئەمە لە کاتی ئێستادا بووەتە کێشەیەکی ڕێژەیی، چونکە جەنگی زانیاری نەک تەنها پێوەری بکەرەکە هەڵناگرێت، بەڵکو پێوەری لێکەوتەی کارەکەیش بە شێوەکی گەورەتر هەڵدەگرێت، هەر بۆیە وەکو جەنگە بایۆلۆژیو کیمیاییەکان ملکەچدەبێت بۆ یاسایی مرۆیی نێودەوڵەتی.

بۆمان دەردەکەوێت کە یاسایی مرۆیی نێودەوڵەتی لە کاتی بوونی جەنگی ئەلیکترۆنی لە هەر شوێنێکدا بە شێوەیەکی چڕوپڕ بە سەریدا جێبەجێدەکرێت، هەر هێرشێکی ئەلیکترۆنی یان دزەکردن بۆ ناو داتای ئەلیکترۆنی ناتوانرێت وەک کردەوەی چەکداری سەیربکرێت، چونکە ئەم هێرشانە دەبێت ببنە هۆی زیانگەیاندن یان مردن یان زیانگەیاندن بە ژێرخانی ئەو دەوڵەتەی دەکرێتەئامانجو ئەمە قورسیی جێبەجێکردنی ڕێساکانی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی بە سەر هێرشە ئەلیکترۆنییەکاندا بە شێوەیەکی کرداری دەردەخات لە ڕێگەی هەندێک بنەماوە، لەوانە: بنەمای ڕێژەیی، بنەمای جیاکاری، بنەمای پێویستیی سەربازی.

کۆتایی

بەم جۆرە گەیشتینە ئەو ئەنجامەی کە جەنگەکانی ئەمڕۆ جەنگی تەکنەلۆژیایە، ئەو پێشبڕکێیەی کە بەرەو خۆپڕچەککردنی تەقلیدی لە دەیەکانی پێشوودا دەستیان بە سەر پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکاندا گرتبوو، ئێستا بووەتە پێشبڕکێیەک بەرەو دیجیتاڵی، بۆیە هێرشبەرەکە چەکی زانیاری بەکاردەهێنێتو بەرگریکارەکە بەرگری لە ئاسایشی خۆی دەکات بە خاوەنداریەتیکردنو پاراستنی زانیاری، هەروەها دروستکردنی فەزای ئەلیکترۆنی، کە ئەو فەزایەیە لەلایەن هێڵی ئینتەرنێتەوە کۆنترۆڵدەکرێت، لەگەڵ پڕۆسە دیجیتاڵییە هاوچەرخەکاندا، تۆڕەکانی کۆمپیوتەر، سیستەمی داتاو ئامرازەکانی بەیەکراگەیشتنو پەیوەندیکردن، بووە هۆی دروستکردنی چەمکێکی جیاواز لە ململانێ نێوان ئەو وڵاتانەی کە جەنگ تێیدا دەکرێت، لە ڕێگەی کردەوەکانی وڵاتانەوە بۆ هێرشکردنەسەر سیستەمی زانیاریی وڵاتانی دیکە، بۆئەوەی زیان بەو سیستەمە بگەیەنن بە لەکارخستنیان، یان زیانگەیاندن یان بەکارهێنانیان بە شێوەیەک کە زیان بە تاکەکان یان کەرتە هەستیارەکانی ئەو دەوڵەتە بگەیەنێت، ئەمەیش ئەوەیە کە واکەوتی نێودەوڵەتی لە زۆربەی ململانێ چەکدارییەکاندا شایەتییداوە کە هێرشی ئەلیکترۆنییان تێدا بەکارهێناوەو کردوویانن بە جەنگ، وەک: جەنگی ڕوسیاو ئۆکرانیا لە ساڵی (١٩٩١) هەتا ئێستا. ئەمانە جەنگێکن کە بە تەکنەلۆژیاکەیان ناسراون، کە لە ناو فەزایەکی دیجیتاڵدا دەخولێتەوە، تایبەتمەندیی خێراییو گەشەکردنو بێسنووری وەردەگرن، هەروەها نادیاری، کە وایانکردووە کۆنترۆڵکردنی کاریگەرییەکانیانو بەڵگەدۆزینەوە بۆ سەلماندنی ڕوداوەکەیان قورس بێت.

جگە لە نەبوونی ڕوونیی لایەنەکان، لە لایەکی دیکەوە وا لە وڵاتە زیانلێکەوتووەکە دەکات هەوڵبدات ئەم فەزایە لە ڕێگەی ئاسایشی ئەلیکترۆنییەوە بۆ پاراستنی زانیارییەکانی بەکاربهێنێت، واتە کۆی ئەو ئامرازە تەکنیکیو تەکنۆلۆژییانەی کە بەکاردێن بۆ پاراستنی تۆڕەکانو داتا هەستیارەکان لە دزەکردنو هێرشکردن، کە ئەمەیش بۆ پاراستنی ئاسایشی کۆمەڵگەو کەرتەکانی دەوڵەتان بە ڕەهەندە سەربازیو ئابووریو کۆمەڵایەتیو یاساییو سیاسییەکانیشەوە.

بۆ بەهێزکردنی ئاسایشی ئەلیکترۆنی پێویستە میکانیزمە نێودەوڵەتییەکان دابمەزرێن، بە تایبەتی هەماهەنگیی نێودەوڵەتی، ڕێککەوتنی نێودەوڵەتیو یەکخستنی یاسای سزادان بۆ بەرەنگاربوونەوەی ئەم جەنگانە. سەبارەت بە یاساکانی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی، کە پارێزگاری لە هاوڵاتیانی مەدەنی دەکات، مشتومڕێکی یاسایی سەریهەڵداوە سەبارەت بەوەی کە هەتا چ ڕادەیەک دەتوانرێت بە سەر جەنگە ئەلیکترۆنییەکاندا

جێبەجێبکرێت، بە ڕەچاوکردنی مرۆڤایەتیو پاراستنی تاکەکان لە زیانەکانیانو لەم ڕوانگەیەوە هەندێک بە "ئامرازی هێرشبەرو بەرگری" پێناسەیانکردووە، کە دەبێتە هۆی زیانگەیاندن بە تاکەتانو مردنو زیانی ماددیی دیکە، ئەمەیش بووە هۆی دابەشبوونی بۆچوونەکان لە نێوان ئەو کەسانەی کە پشتیوانی لە ملکەچیی یاسا مرۆییەکان دەکەن، ئەمەیش بە پاساوی چەند یاسایەکی نێودەوڵەتی، لەوانە: ماددەی (٣٦)ی یەکەمین پرۆتۆکۆڵی زیادکراو بۆ پەیماننامەی جنێڤی ساڵی (١٩٤٩)، هەروەها لایەنی دژی ئەوان پاساوی بۆچوونی خۆیان دەدەن، کە ئەو جەنگانە دوای پەرەسەندنی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی گەشەیانکردووە، وەک چۆن لایەنی مادییان نادیارە.

واکەوتی نێودەوڵەتی تیشکدەخاتەسەر کاریگەرییە نەرێنییەکانی ئەو جەنگانەی کە لەم پرەنسیپە مرۆییانە دوورکەوتوونەتەوە، جگە لە چەند شوێنێکی کەم، کە پاراستنی هاوڵاتیانی مەدەنی لەبەرچاوگیراوە، بۆیە ئەمڕۆ کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی پێویستی بە بڵاوکردنەوەی ڕوونکردنەوەیە بۆ تاکەکان لە سەر چەند چەمکێک، کە وایانلێدەکات لە بارودۆخی ئەم فەزایە تێبگەنو بە هۆشیارییەوە مامەڵەی لەگەڵدا بکەن: جیاکردنەوەی ئەم ئەم چەمکە مۆدێرنانە، وەک: جەنگی ئەلیکترۆنی، ئاسایشی ئەلیکترۆنی، تاوانی ئەلیکترۆنی، دزەکردنی ئەلیکترۆنی و ...هتد لە پەروەردەی گشتی لە سەر ئاستی ناوخۆییو نێودەوڵەتیو وەرگێڕانیان بە کولتوورێکی زاڵ لە ناو وڵاتانو تاکەکاندا، چالاککردنی یاسای سزادان، کە ڕێگری لە هەموو هەوڵەکانی دزەپێکردنی ئەلیکترۆنی دەکات دژی وڵاتان، بەڵکو پەرەپێدانی گورزێک یاسای سزادان، کە بە سەر تاوانی ئەلیکترۆنیدا جێبەجێبکرێت، جا لە سەر ئاستی نێودەوڵەتی بێت یان لە سەر ئاستی نیشتیمانی. هۆشیاریی ڕاگەیاندن بە هەمان ئامرازەکانی تەکنەلۆژیاو لە ناو هەمان فەزای ئەلیکترۆنیدا، کە شمشێرێکی دووسەرە، بۆیە دەبێت بەکاربهێنرێت بۆ بەرزکردنەوەی هۆشیاری دەربارەی چەمکو مەترسیو کاریگەرییەکانی ئەم جەنگە مۆدێرنانە.

پابەندبوونی وڵاتان بە بنەمای هاریکارییەوە بۆ بەرەنگاربوونەوەی ئەم جەنگانە لە لایەکو دامەزراندنی ئاسایشی پێویست لە لایەکی دیکەوە، ئەم پابەندبوونە پێویستی بە جێبەجێکردنی ئەو ڕێککەوتنانە هەیە کە واژووکراون، یان پێوەیپەیوەستکراونو جێبەجێکردنی پەیماننامە نێودەوڵەتییەکانیان، بە شێوەیەک کە وڵاتان دەستبەرداری پابەندبوونەکانیان نەبن، ئەمەیش یەکێکە لەو هۆکارانەی کە واکەوتی نێودەوڵەتی سەلماندوویەتی، کە پێشێلی ئاشتیو ئاسایشی نێودەوڵەتیی کردووە.

پەرەپێدانی ڕێساکانی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی لە ڕێگەی ئەنجامدانی ڕێککەوتنە نێودەوڵەتییەکانەوە هەتا ئاستێک، کە ئەو جۆرە تاوانانە لە خاڵی سەرەتاوە

لەخۆبگرێت‌و هەموو قۆناغەکانی ئەم جەنگانە کۆنترۆڵبکات، هەروەها لەگەڵ تایبەتمەندییەکانیاندا بگونجێت، بۆئەوەی وێرانکاریی نێودەوڵەتی دروستنەکەن، کە ئەنجامەکەی لەوە زیاترە کە لە جەنگە ئاساییەکان دەکەوێتەوە، چونکە ئەم وێرانکارییە مۆدێرنە توانای ئیفلیجکردنی هەموو کەرتە هەستیارەکانی لە جیهاندا هەیە، لە هەمان کات‌و بە هەمان خێرایی جەنگی ئاسایی، ئەگەر بە یاسای ڕێکخراو کۆنترۆڵنەکرێت، کە ئەمەیش کاری یاسای مرۆیی نێودەوڵەتییە.

سەرچاوە: گۆڤاری ماف و ئازادییەکان